

הלכות יין נסך ודרך רומית אחת בגולן¹

בבואנו לחפש עדויות ספרותיות ליישוב היהודי המפואר שהיה בגולן, ניווכח כי מעט מאוד מקורות מתקופת המשנה והתלמוד מזכירים את הגולן או יישובים שבו.

סיבה אפשרית אחת לכך שהאזור אינו מוזכר כמעט בספרות חז"ל היא היעדר מרכזי תורה ותלמידי חכמים ממנו. סיבה אחרת, כנראה מרכזית יותר, היא שתקופת השגשוג והפריחה העיקרית של היישוב היהודי בגולן (כפי שהיא מוכרת לנו מעשרות אתרי בתי הכנסת שנתגלו במרכז הגולן) החלה רק לאחר שנחתמו הספרות התנאית והתלמוד הירושלמי, וממילא היישוב הגולני לא נזכר בהם. מיעוט המקורות מחייב אותנו למצות ככל הניתן את המעט שישנו.

מקור תלמודי אחד המשיח לפי תומו בהלכות יין נסך, מזכיר (כנראה) אגב אורחא את היישוב בית ציידא שלמרגלות הגולן ודרך רומית המטפסת אל הגולן.¹

המקור בירושלמי עבודה זרה (פ"ה ה"ה, מ"ד ע"ד) דן במקרה בו נכרי נמצא פרק זמן לבדו במחיצת כדי יין של ישראל ובשאלה האם חוששים אנו שפתח את הכדים, נגע ביין ואזי היין יאסר משום יין נסך.

משנה (עבודה זרה פ"ה מ"ד): המניח יינו בקרון או בספינה [שיש בהם נכרי] והלך לו בקפנדריא, נכנס למדינה ורחץ, מתר [כיון שהנכרי אינו יודע מתי ישראל יחזור ויחשוש לגעת ביין]. אם הודיעו שהוא מפליג כדי שישתם [ינקב את המגופה] ויסתם ויגב [אסור]. רבן שמעון בן גמליאל אומר כדי שיפתח ויגף ותגב.

ירושלמי: א"ר חנינה מעשה בקרון אחד משל בית רבי שהפליגה יותר מארבעת מיל [עם נכרי ללא ישראל]. אתא עובדא קומי רבנן ואכשרון. אמרין בהדא אסטרטא דציידן הות וכולה מישאל הוות. א"ר חנינה זמנין דו חמי סייגין כובין והוא סבור דינון בני נש והוא מתבעת. (בא מעשה לפני חכמים והכשירו את היין. אמרו: בזאת הדרך של ציידן היה המעשה וכולה מישאל [לכן יחשוש הנוכרי לגעת ביין]. אמר רבי

* מאמר זה יסודו בעבודה סמינריונית שהוגשה למר חיים בן דוד. ברצוני להודות לחבר תלי ראובני ממושב רמות וליגאל בן אפרים מרשות העתיקות על הסיוע בעצה ובמידע.

1. המינוח במקור שלפנינו - 'אסטרטא', בא ברגיל לציין דרך רומית, ועיין: ש' קרויס, **קדמוניות התלמוד א**, חלק ראשון, וינה-ברלין תרפ"ד, עמ' 147-153.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חנינה פעמים רואה הנוכרי שיחים בצד הדרך והוא חושב שאלו בני אדם והוא מפחד [לגעת ביין].

לפי הירושלמי התרחש המקרה ב'זאת הדרך של ציידן', אך דא עקא, גם העיר צידון שלחופי הים התיכון וגם העיר בית ציידא שלחופי הכינרת נקראות בספרות חז"ל 'ציידן', 'צידן' או 'ציידן'. זאב ספראי דן בסוגיית חילופי השמות ובמקור דלעיל,² ומגיע למסקנה כי המקור מדבר על בית ציידא, כיוון שלדברי הירושלמי הדרך עוברת באזור המיושב כולו ביהודים, דבר המתאים לאזור בית ציידא ובוודאי אינו מתאים לאזור צידון. חיזוק נוסף למסקנה שהמקור שלפנינו עוסק בבית ציידא שלחופי הכינרת ולא בצידון הוא, שמדובר בו על קרון של בית רבי (רבי יהודה הנשיא) הנושא תוצרת חקלאית, וממקור אחר בירושלמי (שביעית פ"ו ה"א, ל"ו ע"ד) אנו למדים כי לרבי יהודה הנשיא היו אחוזות חקלאיות בגולן או בבשן:

ר' חונא בעי מישרי ההן יבלונה. אתא לגבי ר' מנא א"ל הא לך חתום, ולא קבילי עילוויי מיחתום. למחר קם עימיה רבי חייא בר מדיא. א"ל יאות עבדת דלא חתמת, דרבי יונה אבוק הוה אמר אנטונינוס יהבה לרבי תרין אלפין דשנין באריסו... (ר' הונא רצה לפטור את יבלונה [אזור בגולן או בבשן] - ממצוות תלויות בארץ). בא לר' מנא ואמר לו: הא לך, חתום [על הפטור], ולא קיבל הלה על עצמו לחתום. למחרת בא עמו ר' חייא בר מדיא. אמר לו: טוב עשית שלא חתמת, שהרי ר' יונה אביך היה אומר אנטונינוס העניק לרבי אלפיים שדות באריסות [ביבלונה].

אין זה המקום לדון בשאלה מדוע רצו חכמים לפטור אזורים מסוימים ממצוות התלויות בארץ. לענייננו חשובה העובדה כי לרבי יהודה הנשיא היו שדות אי-שם במרחבי הגולן או הבשן, וייתכן כי הקרון של בית רבי, הנע על גבי אותה 'אסטרטא של ציידן', הגיע מאחוזות רבי שבגולן או שבבשן.* אם כן, יש לנו דרך רומית העוברת בבית ציידא ומטפסת כפי הנראה לגולן, השאלה היא היכן נמצאת דרך זו?

הדרך הרומית העוברת בבית ציידא (המזוהה עם א-תל שבכניסה לפארק הירדן) מוכרת בקטע שממערב לירדן. סמוך מאוד לבית ציידא מתפצלת הדרך לשניים. סעיף אחד של הדרך נע על שפת הכינרת המערבית, עובר דרך כפר נחום ומגיע לטבריה. סעיף שני של הדרך עולה מן הירדן ישירות מערבה, לכיוון כפר חנינה של ימנו,

2. ז' ספראי, **הישוב היהודי בגולן לאחר חורבן בית שני**, קשת תשל"ח, עמ' 36-41. דיון נוסף בחילופי השמות של בית ציידא - צידון (שאינו דן במקור שלנו) עיין גם: R.A. Freund, 'The search for Bethsaida in Rabbinic Literature', in: R. Arav & R.A. Freund (ed.), *Bethsaida, A City by the north shore of the sea of Galilee*, Missouri 1995, pp. 267-311.

* [בנושא זה עיין במאמרו של א' זינגבוים, 'אחוזות רבי יהודה הנשיא ברמת הגולן - מקורות ופרשנות', בגיליון זה של **על אתר**, עמ' 67-73 - המערכת.]

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ומשם ממשיך מערבה, דרך בקעת בית הכרם, לכיוון עכו.³ כתובת אבן מיל שנמצאה סמוך לכפר נחום מצביעה על כך שהדרך נסללה כפי הנראה במחצית הראשונה של המאה השנייה לספירה.⁴

מבית ציידא ומזרחה נעה הדרך בתחילה בתוך בקעת הבטיחה, בכיוון דרום-מזרח, ובשלב מסוים התפצלה לשניים. סעיף אחד של הדרך נע במקביל לשפת הכינרת, לכיוון סוסיתא, ואילו הסעיף השני טיפס היכן שהוא לרמת הגולן (הדרך בה ירד, אולי, אותו קרון של בית רבי). ספראי מציע שהדרך הרומית עלתה בנחל דליות.⁵ לעומת זאת, במקום אחר מציע ספראי כי הדרך הרומית טיפסה אל הגולן במקביל לכביש של ימינו (כביש צומת יהודיה-צומת קצביה).⁶

הגולן עבר מאז שחרורו ב-1967 מספר סקרים ונחקר בצורה אינטנסיבית למדי, אולם עד כה לא נתגלו שרידי דרך רומית (אבני מיל, קטעי דרך מרוצפת או תחנות משמר) לא בתוואי נחל דליות ולא במקביל לכביש יהודיה. לעומת זאת, דרך רומית ברורה המטפסת אל הגולן נתגלתה מספר ק"מ דרומית לנחל דליות.⁷ נראה כי זו היא אותה 'אסטרטא דציידן'.

תיאור הדרך: תוואי הדרך על גבי השטח הבימתי של הרמה ברור וניתן להתחקות אחריו בקלות. לעומת זאת, במורדות המערביים של הרמה לא נותרו כיום שרידים מן הדרך. שחזור מהלכה בקטע קשה זה, בו צריכה הדרך להתגבר על המצוק המערבי של הגולן, נעשה על ידי היגיון טופוגרפי למציאת התוואי הנוח ביותר בין שפת הכינרת ובין ראש המצוק, מקום בו ניכרים בבירור שרידי הדרך. מקור נוסף המאפשר לנו לשחזר את הדרך בקטע בעייתי זה הוא זוג אבני מיל הנמצא בבית משפחת ראובני במושב רמות. אבני המיל נמצאו בתוך סוללות אבנים שנערמו בזמן הכשרת שטחי המטעים של היישוב ב-1970. על אחת מהן חרוטה כנראה כתובת, אך מצב ההשתמרות הוא גרוע ואינו מאפשר פענוח. מכל מקום, מיקום מציאת אבני המיל מצביע על כך שסעיף זה של הדרך התפצל מן הדרך המקיפה את הכינרת באזור כפר עקביה (סמוך לכפר הנופש כינר). הדרך נעה מזרחה, כנראה על גבי מדרגת ביניים בין נחל כנף ובין המצוק שמעליו, והתגברה על המצוק בנקודה בה הוא

3. צ' אילן, 'סקר דרכים בגליל המזרחי', **חדשות ארכאולוגיות** צד (1989), עמ' 12-13.

4. ו' צפיריס, 'כפר נחום', בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל** ג, ירושלים 1992, עמ' 282-288.

5. ז' ספראי (לעיל, הערה 2), עמ' 39.

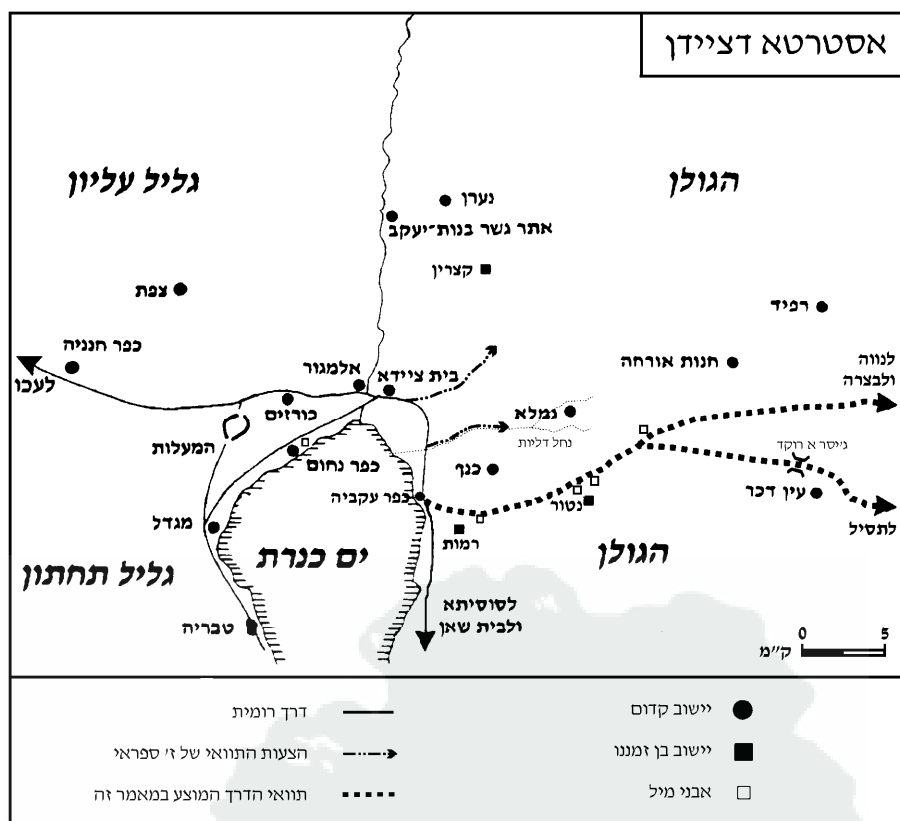
6. ז' ספראי, **פרקי גליל**, מעלות וירושלים תשמ"ה, עמ' 93.

7. ראשון החוקרים המציינים דרך רומית זו הוא מהנדס הרכבות הגרמני גוטליב שומאכר: G. Schumacher, *Unsere Arbiten im Ost Jordan Land VI*, **ZDPV** 37 (1914), pp. 260-266.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מתמתן, כחמישה ק"מ מזרחית לנקודה בה עזבה הדרך את שפת הכינרת. מנקודה זו המשיכה הדרך ישירות מזרחה, ובמרחק של כשישה ק"מ נוספים עברה מצפון לקיבוץ נטור ושם התפצלה לשניים. סעיף אחד פנה למזרח-צפון-מזרח, לכיוון נווה שבבשן, משם הובילה דרך נוספת דרום-מזרחה לבצרה שבדרום החורן. הסעיף השני נע לכיוון מזרח-דרום-מזרח, לכיוון גשר ג'יסר א-רוקד, ומשם לתסיל. כאמור, בחלקים המזרחיים הדרך שמורה בצורה יוצאת מן הכלל וניתן להתחקות אחריה בשטח לאורך כעשרה ק"מ (ראה בצילום מספר 1 אבן מיל רומית הנמצאת על סעיף הדרך המוביל לנווה, כמה מאות מטרים מזרחית לנקודת הפיצול).

מצפון לקיבוץ נטור נתגלו שני מגדלי שמירה (במרחק מיל אחד בדיוק [1480 מ'] אחד מן השני). ליד כל אחד מהם נתגלו ארבע אבני מיל. אחד מן המגדלים נחפר על ידי צבי מעוז והקמתו תוארכה למאה השנייה או לראשית המאה השלישית לספירה (ראה צילום מספר 2).⁸

8. צ' מעוז, 'הדרכים הרומיות בגולן', בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל, א, ירושלים, 1992, עמ' 289.

צילום מספר 1: אבן מיל רומית הנמצאת על סעיף הדרך המוביל לנווה (נ.צ. 22440/25430). צולם על ידי המחבר.

צילום מספר 2: תחנת משמר רומית צפונית למושב נטור (נ.צ. 22120/25330). האתר נחפר על ידי צבי מעוז. צולם על ידי המחבר.

כתובות אבני מיל מציינות בדרך כלל את המרחק אל היעד (בדרך כלל עיר גדולה), דא עקא, אבני המיל שנמצאו אינן נושאות כל כתובת, כך שאת יעדי הדרך ואת מטרותיה ניתן רק לשער. דרכים רומיות נסללו ברגיל לצורכי הצבא או המנהל הרומיים; רוחת התושבים, פיתוח מסחר וכד' לא היו מעניינה של האימפריה, כך שהדרך בוודאי לא באה לשרת את צרכי התושבים המקומיים ("כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן...") [בבלי שבת לג ע"ב]. אם כן, שומה עלינו לחפש את הגורמים לסלילת הדרך בארועים או בגורמים אימפריאליים.

האפשרות האחת היא שהדרך נסללה במטרה לחבר את ארץ ישראל ובעיקר את חופיה עם VIA-NOVA-TRAIANA = דרך גב ההר בעבר הירדן המזרחי. דרך זו נסללה סביב השנים 111-114 לספירה על ידי הקיסר טריינוס כחלק ממאמץ המלחמה כנגד הפרתים במזרח. הזרמת כוחות לחזית המזרחית יכולה הייתה להיעשות מן העורף ברומא, דרך חופי ארץ ישראל ודרכי הרוחב שבה אל החזית המזרחית. השערה זו תביא אותנו לתארך את סלילת הדרך למחצית הראשונה של המאה השנייה לספירה.

האפשרות האחרת היא שהדרך נועדה לחבר את בצרה שבחורן, בירת פרובינקיה ערבית, עם חופי הים התיכון ועם בירת פרובינקיה פלסטינה, הלא היא קיסריה. פרובינקיה ערבית הוקמה על ידי הרומים בשנת 106 לספירה, וכללה את שטחי ממלכת הנבטים שסופחו על ידי הרומים וכן שטחים שהיו שייכים קודם לכן לפרובינקיות יודיאה וסוריה. בתחילה שימשה פטרה כבירת הפרובינקיה, אולם במהלך המאה השנייה הועברה הבירה לבצרה שבחורן.⁹ בבצרה ישבו הנציב והמרכז המנהלי וכן הלגיון השלישי (הקיריני). קבלת אפשרות זאת כסיבה לסלילת הדרך תביא אותנו, גם כאן, לתארך את הקמת הדרך למאה השנייה לספירה.¹⁰

סלילת דרך זו קידמה בלי ספק את התפתחות היישובים שלצדיה ושימשה מן הסתם גם כצינור מסחרי להעברת תוצרת חקלאית: תבואה מאסמי התבואה הגדולים שבמרחבי החורן לכיוון ארץ ישראל ונמלי הים התיכון שבמערב, ושמן זית מן הגליל והגולן אל ריכוזי האוכלוסייה הגדולים בסוריה שבמזרח. אם זו אכן אותה 'אסטרטג דציידן', הרי שכאן התגלגל לו אותו קרון של בית רבי, והדבר יכול לסייע בבירור השאלה היכן היו השדות שקיבל רבי מאנטונינוס, סוגיה שעדיין צריכה עיון.

9. לסיכום על אודות הדרכים הרומיות בארץ ישראל, תפקידן ואופן סלילתן, עיין: 'רול, 'מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל', **קדמוניות** 34-35 (תשל"ו), עמ' 38-50.
10. 'ז' צפירי, 'מדוע הועברו הנגב, דרום ערב וסיני מן הפרובינקיה ערבית לפרובינקיה פלסטינה בסוף המאה השלישית לספירה', **קתדרה** 30 (תשמ"ד), עמ' 39.
11. על דרכים רומיות בחורן עיין: T. Bazou, 'Les voies de communication dans le Hauran à l'époque Romaine', *Hauran* 1 (1985), pp. 163-164.